

emlékét tartott hát fenn ez a gyermeki csúfolkodó kérdés. Egy kicsi adat ez is az eltűnt tárgyi műveltségjavaknak a nyelvben folytatódó késői életéhez.

Szabó T. Attila

Általút és keresztút. Murmelius szójegyzékében 1533: Area — *Altal vt.* Ezt a jelentést a NySz nem közli, de megtaláljuk a Kolozsvári Glosszák 1577 táján keletkezett Ajtai—Bölönyi részében így: *szerw* (a. m. 'széri') vel *altal ut*: area. Minthogy az *általútnak* 'area' jelentését más szótárból nem ismerjük, azt kell következtetnünk, hogy az Ajtai—Bölönyi glosszák írója használta Murmelius szójegyzékét. Ugyanebben a részben *altol ut*, *altal ut*: compendium, a XVI. sz. első felében készült régebb glosszákban azonban *athal vt*: trames. A compendium értelmezéshez a glosszák kiadója ezt a megjegyzést fűzi: „compendiumhoz írva a compitum helyett“. A kiadó helyreigazítása azonban tévedésen alapszik. Igaz, hogy a *compitum* (v. *competum* a *competere* igéből) a. m. 'összetalálkozás, keresztút', Georges szerint: 'ein Ort, wo mehrere Wege zusammentreffen, der Scheideweg, sowohl Dreiweg als Kreuzweg (wo zuweilen öffentliche Versteigerungen von Trödelwaren stattfinden)', mellékalakja: *compitus*, azonban a *compendium* meg: 'rövidebb út, mellékút'.

Régebbi szótáraink általában különbséget tesznek a két szó fordításában. Így a régebbi Kolozsvári Glosszákban is *kerezt ut*: compieta (!), *kerezt wt*: compitum. — MA-nél (1621): Cómpitum, Idem quod quadrivium, *Keresztút*, *utaknac oeszevételése*. — A magyar-latin részben: *keresztút*, Compita, Caput viae. A latin-magyar részben: Compita, *Soc utas*, *oesvényes hely*. Ez már Calepinus szótárán alapszik (1585), hol compita — *Sok oesuenyes hely* (!). PP-nál (1708) *Kereszt út*: Compitum, Caput viae. A latin-magyar részben Compitum: *Sokfelé ágazó úti hely*. Compitalis: *Kereszt út mellett-való*. Transversa itinera: *Kereszt utak*. Már a OklSzban van erre a jelentésre adat: Ad compitum quod wlo *Kristuth* dicitur (1268—1422). Az első adat magára a *keresztútra* 1248-ból való. A Brassói latin-magyar szótártörödékekben *Kerezhwtak* — anfractus. Kresznericsben: 'viae sese intersecantes'. A NySz csak ezt idézi és PPB 'transversa itinera' jelentését, de ez már az 1. kiadásban megvan.

A compendium Calepinusban: *Sobrakság, szwk koeltsés* (MA: *szükoen koeltés*). *Nyereség, haszon. Általut, roeuid mód*; compendario — *Altal vton, gyorson*. (A NySz Calepinust nem idézi, csak MA szótárát.) PP-nál Compendium vitae (nyilván e. h. viae): *Által-út*. Haec via compensat longum iter: *Által-út ez*. Georgesból kitűnik, hogy jutott el a szó ehhez a jelentéshez: *compendium* 'das Eingewogene, das beim Ab- und Zuwägen Ersparte, dah. übr. das Ersparte übh.; I. das Ersparte, die Ersparnis als Gewinn, Vorteil, Profit; — II. die Ersparnis als Abkürzung der Arbeit, Zeit'. MA-nél még *Általút*, Trames, Semita, Via compendiosa. Calepinusban trames — *Kereszt oesueny*; semita — *Oesueny* (MA-nél: *oesvény, Gyalog Ut*). A régi nyelvben *általösvény* is: (1442): in vnam semitam wlo *Altalwswin* vocatum; (1451): Unam semitam, vulgariter *altal wswin* vocatam (OklSz). Georgesnél trames: 'Querweg, Richtweg, Seitenweg, Nebenweg, Fussteig'; *semita* 'Fussweg, Fusssteig, Pfad, Trottoir, Nebenweg'. Régi szótáraink tehát határozott különbséget tesznek az *általút* és *keresztút* között, az előbbi a latin *compendium*, az utóbbit *compitum* szóval értelmezvén. A NySz adatai igazolják a szótárak tanúságát. Pl. Neha ember *altal wtat* akar iarny, (hát látja, hogy csak) kerylewb emberkedik (Pesti). Itt mind a bérzen mennyuenc eloe az erdoen által, sockal hamaráb leszen, mert *által vt* ez (Heltai). *Által uton* igyenessen fussunc az hoz az emberhoez (Molnár A.). Igyenes *által-út* az: mert tétova nem kereng, nem tsavarog (Pázmány). Nem-is mégyen egyenes *által-úton*, hanem teker-

goesoen (Miskolczi). Roevid és *által-utat* akarván Isten Ábrahámnak mutatni (Otrokocsi).

A népnyelvben is jelentése ez: a rendes útról letérő rövidebb út. Az eredetileg határozó *által* szó ebben a jelzős szerkezetben valóságos melléknévvé vált, amely a középfok képzőjét is fölveheti, pl. *általabb út*, rövidebb irányú út' (Háromszék m. MTsz). A régi nyelvben is: Enneel *atalb es rywydeb wt* (ÉrдыK). Ennel *altalb vtat* hozza nem lelz (DöbrK). Sokkal *általb*, és az egygyüknek oktatására alkalmasb, 's könnyeb az második *út* (Pázmány). *Ál-talabb* az *út* ama'ra, ime're pedig kerueloebb (GKatona). Hogy a dolognak megértésében, *általabb és koennyebb uton* igazgattassék (DKalocsa 1693). — *Felsőfok*: Nem édesgetoe mesterségekkel kellett a pogányokat a Christushoz téríteni, mely a pápistáknak *legáltalabb uttyok*, hanem jó példával (Matkó NySz.¹

Pác, pácol. A köznyelvi *pác, pácol* szón kívül van a Székelységben egy másik *pác, pácol* szópár, melyet már a régi Tsz (1838) idéz: *pác* 'a meghélt kendernek a csepünél és szösznél valamivel finomabb részecskéje'; *pácol* 'gerebenez'. Kriza is följegyezte ezeket a Vadrózsákban Háromszékből, de hogy a szó valamikor nagyobb területen is ismeretes volt, bizonyítja az, hogy Kolumbán Samu a hunyadmegyei Lozsádon is megtalálta: *pác* 'a kender kevésbbé szálás része, finomabb a szösznél' (Nyr XXIII, 143). Erdemes volna nyomozni, hogy Erdélyben hol használatos ma is a *pác* ebben a jelentésben. A régi nyelvből sem a NySz., sem az OklSz. nem idézi, pedig van rá több adatunk egy erdélyi származású nyelvemlékben, Bornemisza Anna gazdasági naplóiban (I. Apafi Mihály fejedelmi udvartartása I. szerk. Szádeczki Béla, 1911); ime: 1675: Item adattunk volt bizonyos számú *lenspácztot* és lent fonatni (i. h., 135 l.). 1686: *Kenderpáczfonalat*, libr. 169. Fogarasi alsó-leányokfonta, lenzálfonalat 308 matolát ... Ugyanazokfonta *len páczfonalat* 28 matolákban, lib. 48 (i. h. 517.). 1687: Viski *lenspácz fonalat* 2 tonnában (i. h., 540.). Egy adat szerint a *pácol* ige a Székelyföldön azt is jelenti 'fésül', de Kriza is idézi a Vadrózsákban Havasaljáról a *megpácol* igét 'megfésül' jelentésben (MTsz). Nyíró József is használja a szót ebben a jelentésben a Madéfalvi veszedelem c. regényében: Ámáli, a szeretője, éppen a haját *pácolta* (I, 116). Ez a jelentés természetesen a 'gerebenez' jelentésből fejlődött, mint a régi *ecsel* igéé, a nyelvjárásokban ma is: *ecsel* (Baranya m. Hosszúhetény; Berze Nagy János: Baranyai m. néphagy. III, 11, Hegyszentmárton 59 ~ *ecsel* (Abaúj m.) ~ *öcsel* (Zala m. Göcsej MTsz) 'fésül' és *ëcsël* (Nagyküküllő m. Halmágy NyK XXXI, 399), ~ *ecsel* (Marostorda m. marosi alsó járás, Szatmár vid.) ~ *öcsel* (Bars m.) ~ *öcsöl* (Abaúj m.) 'gerebenez' ~ *ecsell* 'bürsten (Flachs mit der Flachsbürste)' (Brassó m. Hétfalu Wichmann), vö. *ecs* 'gereben' (Szatmár m. Tsz); *ëcset* 'disznósörtéből készült kenderfésű' (Nagyküküllő m. Halmágy NyK XXXI, 402), *ëcset* 'Flachsbürste' (Brassó m. Hétfalu Wichmann), *ecset* 'gereben' (Torna m. 1839 MTsz), *es'et* 'Flachshechel' (Moldva, északi csángók Wichmann) és *öcset* 'hajkefe' (Komárom m. Tata 1839 MTsz). — Nyilván ez a szó van meg az elhomályosult *ecsefog* összetételben, amelyre csak egy szólásban van adatunk: Vérré válik e bennem, mint *ecsefogba* a bontó fűsű (jól eső ital után mondják, Óbecse MNy XV, 43).

¹ Már erre az eredményre jutott Tolnai Vilmos is Lehr Alberttel szemben egy nagy vitában (MNy. VII, 80, 170, 288; XV, 141), ennek ellenére a Lehr-féle iskola: Toldi-kiadásában az *általút* még mindig 'keresztút'-nak van magyarázva, s ez a tanárt és tanulót egyaránt félrevezeti.

Késen jár. Bornemisza Anna művelődéstörténeti szempontból nagyértékű gazdasági naplóiban olvassuk a következő tételt: Öreg béres ökröt, nro. 40. *Késen járó béres ökröt*, nro. 4. (1688-ból, I. Apafi Mihály fej. udvartartása I. 158. l.) A *késen járó ökrö*re nincs adatunk nyelvtörténeti szótárainkban, de kétségkívül azonos vele a következő népnyelvi kifejezés: *késen (késön) hajtani a marhát*: szabadon, kötél nélkül (Kiss Géza, Ormányság 295). Már a régi Tsz is közölte innen: *késen(n)* ,szabadon, nyűg nélkül, teher nélkül (hajtani a marhát)'. Szolnok m. Tiszaroffon is *késen* ,üresen, teher nélkül' (Nyr VIII, 569). Székelyföldön úgy mondják: *késleg hajtani a marhát* ,teher nélkül, szabadon v. kötéllel összekötve, v. járomban, de teher nélkül' (Háromszék m. Kriza Vadrózsák). *A' marhákat késleg hajtja*: szekér és járom nélkül (Csík m. M. Nyelvészet VI, 373). Két ökröt szekerbe fogtam, s kettőt *késleg* hajtottam (Nyr VII, 331) MTsz. Szabó Dezső szerint lóra vonatkoztatva is használatos ez a kifejezés: *késleg* (a felhámozott lovat v. a rúdhoz fogott, járomban levő marhákat) külön, s a szekérhez nem fogva (hajtani) Csíkszentdomokos (NyF IX, 29). Kétségkívül idetartozik a köv. szólásmód is, melyet Katona Lajos Nagybánya áttanulmányozásra ma is érdemes régi jegyzőkönyveiből közölt: Mihent megszálltak, *kést* bocsátották lovaikat (Nyr XV, 278). Katona úgy értelmezi: azon szerszámotul (?) elbocsátották lovaikat legelni. Szerinte Szatmár vidékén mondják azt is: *kés lovakkal* vártuk; *kés lovakat* küldöttünk elébe. Ennek a jelentését sem tudja megadni, azért fontos volna azon a vidékén érdeklődni a kifejezés használata és jelentése iránt.

Piritós. Általában ismeretes e szó ,piritott kenyér' jelentésben, s *piritus* változata is van (MTsz. Albertiirsa, Borí Erzsébet). Nyilvánvaló, hogy a *pirit* ige folyamatos cselekvésű melléknévi igeneve -s képzővel, mint pl. a *tudós, ragadós* stb. Azonban abban különbözik ezektől, hogy az igenévnek itt szenvedő jelentése van. Az Ecsedi-láp vidékén azonban -s képző nélkül is használatos: A szalonnát nyáron süttötték. *Piritó* kenyérré csepegtették a zsírját (Ethn. LI, 134). A régi nyelvben az igenévnek ilyen szenvedő jelentésű használata általános volt (vö. Simonyi: *A jelzők mondattana* 24—30. — U. a.: *Igenévi szerk.* NyF XLVII, 3, Beke Nyr XLII, 340), a moldvai csángók nyelvjárásában azonban, úgy látszik, még ma is élő jelenség, pl. *elvégezte a szövőjít; van egy temetöm* (temetésem); *vagyon aratónk; vagyon márfám áruló; van-e kápálótok?* (Rubinyi, Nyr XXX, 115). Wichmann szótárában még több adatot találunk: *ez a lovam el-áruló* ,ez a lovam eladó'; *nekem hólnapra isz vagy a szok düitöm* ,nekem holnapra is sok gyűjtenivalóm van'; *étő* ,méreg, mérges étel' (a MTsz. szerint a Székelyföldön is, a sopronmegyei Rábaközségben és a pestmegyei Szeremlén *étető* ,méreg'); *hászító* ,heiratsfährig (von einem jungen Mann)' [*vö. hászit* ,megházásít (fiatal embert)' *hászul* ,házasul']; *hizdaló-diszno* ,-ökor ,Mastschwein, -vieh' (*hizdal* ,hizlal'); *az e bór ióssz* ,az a bor ivós, itatja magát' (vö. *ivó bor* ,hityányabb az eladó bornál' Baranya m. Bélye, Csúza; *ivó* ,ital' (Tornaújfalú); *ivós* ,innivaló'; *ivós bor* ,lóre, csiger' Pest m. Tinnye, ,moslák' Tiszadob, Beregrákos, Sz.-Doboka m. Apanagyfalú (MTsz); *kapáló* ,zu behackend, zu häufelnd, der behackt od. gehäufelt werden soll'; *kenő* ,Salbe, Pomade' (*kenő* Nagyvárad, *kenyő* Temesköz ,kenőcs', *kenyő* ,finom lisztből főzött híg pép, amellyel a takács a fonalszalakat simítja' Győr MTsz); *kivánóssz* ,begehrenswert, wünschenswert; appetitlich'; *kötő-kötiél* ,Bindestrick; *nyomtató* ,elnyomtatni, elcsépelni való'; *örülő* ,örlni való'; *repítő* ,der schon fliegen kann (von den Nestlingen', *repít* ,fliegen lassen, fliegen lehren'); *szántó* ,szántani való'; *szövő* ,szőni való', *vagya nekem szövöm* ,ich habe Webarbeit, ich muss weben'; *terítő* ,was auszubreiten ist, was ausgebreitet werden muss; Tischtuch'; *tevő* ,was zu setzen, zu planzen ist'; *tesz* ,setzen, stellen, legen;

pflanzen'; *tyiloló* ,was zu brechen ist (Hanf, Lein)'; *varró* ,Näharbeit'; *verő* ,Einschlag (im Gewebe)', vö. *beverő* ,bélfonál (az a fonál, amelyet a vetélő segítségével a mellékbe beleöltének)' Erdély Tsz.; *béverőü* ,a keresztfonál a vászonban, melyet a csőre csöllenek', *bévér* ,beölti a vetélővel a szálát' (Nagy Jenő: A népi kendermunka műszókincse Magyarvalkón, Kalotaszeg).

A moldvai északi csángó szótárhoz. Wichmann Györgynek a Csúry Bálintól és Kannisto Artúrtól sajtó alá rendezett csángó szótára végén néhány lapnyi szöveg is van, közmondások, találós mesék és dalok. Ezekben vannak olyan szók is, melyek a szótárba nincsenek fölvéve, bizonyára véletlenségből maradtak ki. Mivel a moldvai csángók nyelvjárása nyelvtörténeti szempontból rendkívül fontos, érdemesnek tartom az alábbiakban közölni a szótárból hiányzó szókat. Megjegyzem, hogy könnyebb olvashatóság kedvéért átírtam őket a magyar nyelvjárási irodalomban használt jelölés szerint.

éfiü: *ügy szeretem éfiüt, mind ez üli tyuk-fiüt*: Ich liebe den Jüngling so wie der Habicht das Küken (215. l. 22. dal). A szótárban a szó a következőképp szerepel: *éfiü*, *éfiü* ,jung'; *éfiün* ,in jungen Jahren'. Itt melléknévi, a szövegben főnévi jelentése van, s kiejtésben is eltér a két alak.

hanyagázó: *gyió-fából koporszó, leveliből borító, z ágaiból legyező, gyükeriből hanygyázó*: Aus einem Nussbaum (ist) der Sarg, aus seinen Blättern die Decke, aus seinen Zweigen der Fliegenwedel, aus seinen Wurzeln der Schutz gegen Ameisen (212. l. 1. dal).

kemény-mog: *vékany ciérna, kemény mog*: dünner Faden, Kümmelsamen (214. l. 15. dal). A szótár közli Hétfaluból *kömiény*, *kömién* ,Kümmel' alakban. A *keménymag* elterjedt népetimológias alak, melybe a *kemény* melléknevet magyarázza a nyelvérzék bele.

lobbont, *lobbontó*: *tánygyér tóró, perpentő, minyika anytyi lobbontó*: Ein Teller mit Quark, die „Feige“, Antyi Minyika (d. h. der Penis), der in Flammen setzen kann (217. l., 36. d.); *perpentőt lehet meg-lobbontani*: man kann die Vulva in Flammen setzen (uo. 5. jegyz.). A szótárban csak *lobbon* ,auflodern, aufflammen'.

perpentő ,Vulva' (217. l., 36. dal és 5. jegyz.).

prág: *még nem dobod e fédet e felsző prághaz, aggyig nem látad meg ez alszót*: solange du nicht mit dem Kopf an den Türsturz schlägst, so lange siehst du nicht die Schwelle (209. l. 144. közm.).

tejesz-pui: *ha meg-iérem e szem-piétert, akkor eszem tejesz-puit*: Wenn ich den St. Peterstag erlebe, werde ich schon „Milchmais“ essen (210. l. 172. közm.). Másutt *tejes kukorica* ,éretlen, gyenge, főzni vagy sütni való kukorica' (Komárom, Pápa). A Szamosháton *tejes* az éretlen, zsengés mag belseje, pl. a *málé*, *kukorica**, a *búza*, a *dijó*, a *mogyoró*: tejszerű (Csúry). A bereg-megyei Vásárosnaményben *tejes* a tölgyfahasáb, ha van még benne életnedv (MNY VI, 95).

tyuk-fiü ,Küken' (215. l. 22. dal). A MTsz *tikfi* alakban Nyugatmagyarországról (Pozsony megyéből, a Csallóközből és Sopron megyéből) közli a csirke régi nevét.

Beke Ödön

* A *tejesnek* a kukoricával kapcsolatban egész Erdélyben ilyen jelentése van [A szerk.].